

Category includes all cauldrons of elementary extract which according to handles place on the body is divided into three groups: cauldrons with horizontal (A), horizontal and vertical (B), and vertical (C). Groups, according to the indication «body shape in plan», each include two divisions (A/I, A/II, B/I, B/II, C/I, C/II), of which I – body oval in plan, while II – round one. Each division, according to the indication «body shape», each include two types (A/I/a, A/I/b; A/II/a, A/II/b; B/I/a, B/I/b; B/II/a, B/II/b; C/I/a, C/I/b; C/II/a, C/II/b), of which A – closed semi-spherical, and B – open semispherical body. Within each type two subtypes based on tray shape are possible (cone-shaped and wineglass-shaped).

Variants cover stylistic features within the types. Type is the main taxonomic unit in the scheme. Hierarchic scheme on types level include 16 possible variants of inter-meeting features, nine of which correspond to factual archaeological material, which allows determining the same number of types (A/II/a, A/II/b; B/II/a, B/II/b; C/I/a, C/I/b; C/II/a, C/II/b). The typology proposed differs from the so called «open schemes» with the option that cauldrons obtained in future by the morphologic features combination can be referred to one of already determined types or to the type determined potentially.

М.В. Новиченкова

ШПОРИ ЗІ СВЯТИЛИЩА БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО В ГІРСЬКОМУ КРИМУ

Проаналізовано залізні шпори античного часу, виявлені в святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, на тлі подібних знахідок у Європі.

К л ю ч о в і с л о в а: Гірський Крим, рубіж ер, шпора, римське озброєння, спорядження ауксиларії.

На пам'ятках античного часу Північного Причорномор'я шпори доволі рідкісні. Тож знахідки чотирьох екземплярів серед пожертв у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло в Гірському Криму суттєво доповнюють групу цих рідкісних для регіону предметів, характерних для спорядження вершника рубежу ер.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло виявлено 1981 р. на Головній гряді Кримських гір (висота 1434 м над рівнем моря) під час будівництва траси газопроводу Ялта—Алушта. Розкопки його в 1981—1993 рр. провадила археологічна експедиція Ялтинського історико-літературного музею під керівництвом Н.Г. Новиченкової та В.І. Новиченкова. Досліджено понад 2400 м² і виявлено нашарування різних епох (Новиченкова 1994). Культурні накопичення античного часу представлені двома періодами: добою еллінізму (II — середина I ст. до н. е.) та другої половини I ст. до н. е. — початку II ст. н. е. Саме за доби еллінізму розпочалося активне задіяння в обрядах жертвопринесень різноманітних вотивних предметів, зокрема довізних (Новиченкова 2002, с. 47).

Культурний шар античного часу займав усю площу святилища, але зберігся в непошкоджену стані на північ від траншеї газопроводу (рис. 1). В античних нашаруваннях серед масового скупчення щелеп великої та дрібної рогатої худоби виявлено прикраси, металеві статуетки божеств греко-римського пантеону, предмети побуту, монети, фрагменти скляного посуду та кераміку різних центрів Причорномор'я, Середземномор'я та Західної Європи. Найраніші античні знахідки зі святилища датуються VI—IV ст. до н. е. (Новиченкова 2002, с. 133, 136), а найактивніше святилище функціонувало від другої половини I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. Саме цим часом датується значна група предметів римського військового спорядження — наступального та захисного озброєння, спорядження кавалерії, військового костюма, кульгової атрибутики й табірної побуту (Новиченкова 1998). На тлі інших пам'яток півдня Східної Європи звідси походить найбільша добірка таких речей, з-поміж яких є чимало навмисно поламаних або порубаних і поєднаних один з одним предметів.

Знахідки залізних шпор пов'язані з античними нашаруваннями другого періоду функ-

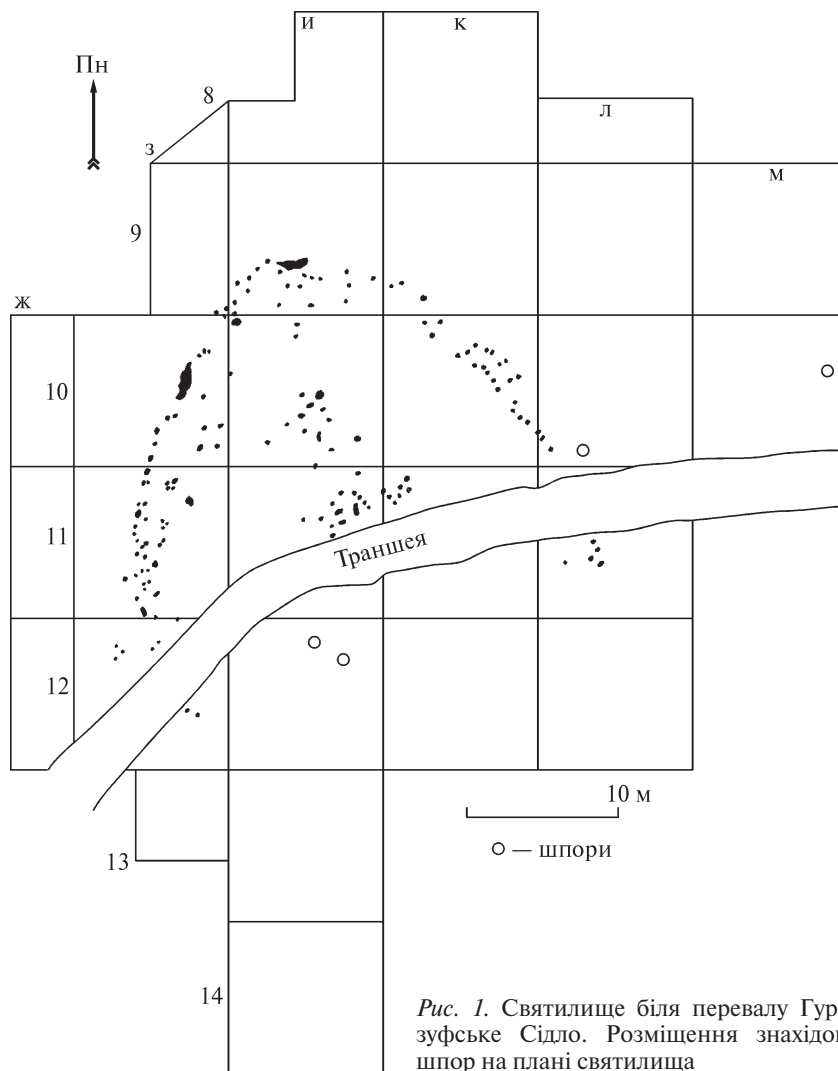

Рис. 1. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. Розміщення знахідок шпор на плані святилища

ціонування святилища, з шаром зольника. В 30-і рр. I ст. до н. е. в центрі святилища, очищеного від нашарувань елліністичного часу, було зведено новий ритуальний комплекс у вигляді овального майданчика площею близько 2 тис. м², оточеного подвійною лінією зі 155 жертвних ямок зі слідами спалення (Новиченкова 2002, с. 14—17). Надалі майданчик час від часу очищали для здійснення обрядів жертвоприношень: золю й перегорілі кістки зсипали за його межі — за лінію ямок, через що по периметру святилища відклався рівномірний темний шар золи з перегорілими кістками. Цей шар зольника займав велику площу та заходив на периферійні ділянки за межами сакрального центру. Серед виявлених у зольнику знахідок багато фрагментів скляного та керамічного посуду, розплавленого скла та виробів з металу, зокрема й оплавлених, хоча щільність виробів з металу й скла в зольнику суттєво поступалася накопиченням у центрі.

Шпори виявлені на різних ділянках пам'ятки (рис. 1). Дві знайдені за межами ритуального центру з ямками в східній частині святилища з непорушеною стратиграфією, ще дві — на південно-західній ділянці святилища, приблизно на південній межі периметра ритуального центру, де античні шари були пошкоджені середньовічним будівництвом трьох різночасних християнських храмів. Розглянемо шпори детальніше.

Першу шпору (рис. 2, 1; Новиченкова 2002, с. 87, рис. 40, 3) знайдено в кв. 10Л (розкопки 1983 р.) за лінією ямок, на схід від них, у темному шарі з попелом і перегорілими кістками. Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в кільце дужками. Розміри її: ширина 7,1 см, висота 4,8 см, товщина прута 1,3—1,7 см, діаметр отворів дужок 0,3 см, ширина дуги 0,7—0,8 см, товщина — 0,3—0,5 см (на кінцях), довжина трикутного шипа 0,9 см (Ялтинський історико-літературний музей, інв. № КП 31681, А-3 868).

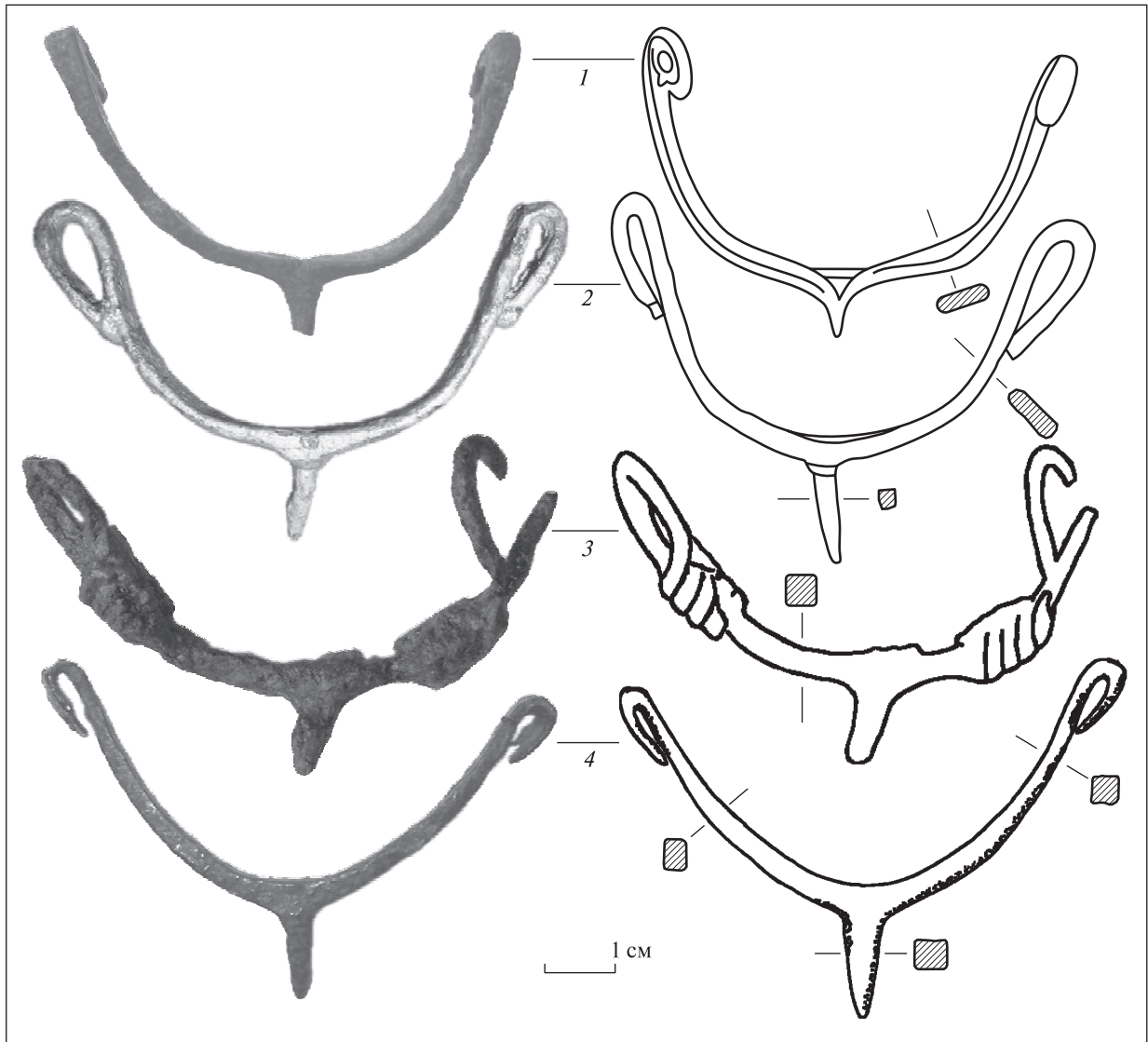

Рис. 2. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло, залізні шпори: 1 — з круглими дужками; 2 — з петлеподібними дужками; 3 — з петлеподібними дужками та перевитими плічками; 4 — з загнутими кінцями

У культурному шарі кв. 10Л виявлено речі рубежу ер, а також елліністичного часу: багато фрагментів скла, зокрема й оплавлених, а також знахідок з металу — денарій Августа (Галлія, 13—14 рр. н. е.), залізні пінцет, стило, наконечник дротика, фрагменти стригиля, із бронзових речей — фрагменти фібул, блях, ажурна пряжка з залишками шкіри, ланцюг, зі срібних — римська портупейна пряжка з трикутною рамкою, срібна підвіска зі вставкою-літником з поліхромного скла з відтисненим зображенням вершника, порожнистий постамент для статуетки. Серед інших знахідок — фрагменти скляної поліхромної пластини з прокладкою із золотої фольги, горло одного з трьох скляних поліхромних ритонів, фрагменти яких виявлені в інших квадратах, час-

тина горла флакона з чорного скла з блакитними нитками, фрагменти віконного скла I ст. до н. е. — I ст. н. е, пастові намистини з вічками, з халцедону та гірського кришталю.

Друга шпора (рис. 2, 2; Новиченкова 1998, рис. 7, 2) походить зі східної периферії святилища (кв. 10М, розкопки 1985 р.), з шару темно-сірої глини з золою й кістками. Шар також входить до зольника, однак відрізняється значною кількістю глини. Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в петлю кінцями. Розміри її: ширина 8,0 см, висота 5,2 см, товщина 1,3 см. (інв. № КП 48260). Серед супутніх знахідок з кв. 10М — болт від катапульти, 22 фрагменти залізного шолома, бронзові бляхи (одна посріблена, з зубчастими краями), пластини, залізна лучкова фібула,

бронзові шийна гривна, стригиль без руків'я, фрагменти залізних стригилів, вінця скляного литого посуду елліністичного та ранньоримського часу, фрагменти світлоглиняних амфор з двоствольними ручками.

Третю шпору (рис. 2, 3) виявлено в південній частині кв. 12И (розкопки 1989 р.) в темному шарі з попелом і перегорілими кістками на скелі та її заглибленнях, порушеному в добу середньовіччя. Шпора дугоподібної форми з петлеподібними кінцями й перевитими плічками. Розміри її: ширина 7,2 см, висота 6,0 см, товщина 1,2—1,5 см. Один кінець частково обламаний — петелька лопнула (інв. № КП 57091, А-3 4926). Поряд зі шпорою виявлено дві монети Рескупоріда II 68—79 рр., золотий херсонеський статер 95/96 р., воїнську («напівримську») фібулу та фрагменти інших, уламки залізного шолома, скрученої шийної гривни, сердолікову вставку-інталію та золоту орнаментовану бляшку.

Зрештою, четверту шпору (рис. 2, 4; Новиценка 1998, с. 57, рис. 7, 1; 2002, с. 87, рис. 40, 2) виявлено неподалік від попередньої теж у кв. 12И в темному шарі з вкрапленнями вапняного розчину від зруйнованого середньовічного храму (розкопки 1989 р.). Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в петлю незізмкнутими кінцями. Розміри її: ширина 7,70 см, висота 5,95 см, товщина 1,05 см (інв. № КП 61066, АЗ 6232). Античний шар зруйнований в середні віки і знахідок мало. Крім шпори, це деталі бронзових пряжок, пластина у формі рослинного пагона та бронзовий посріблений предмет з рослинним орнаментом.

Для подальшої характеристики шпор звернемося до історії їх виникнення та поширення в Європі. Найдавніші знахідки шпор, що належать до кельтської культури, походять із Західної Європи і датуються періодом Латен I (500—300 рр. до н. е.). На південному сході Європи найдавніші шпори виявлено в курганному похованні V ст. до н. е. в Бреза, Словенія (Filip 1966, S. 1359). Поширення шпор на території Європи на рубежі єр пов'язане з кельтською експансією, а пізніше — з просуванням римських військ (Перхавко 1978, с. 11; Meduna 1991, р. 546; Еременко, Шукин 1992, с. 110). Шпори знаходять під час розкопок опідумів, приміром бронзові шпори з Алезії та Женеве-Кафедрале (Roux 2008, р. 387, pl. 61). Дві залізні латенські шпори (типу Knopfsprogen із загнутими кінцями) з Ла Батте Сент-Женев'єве виявлені в комплексі озброєння республіканського часу, до якого належать болти катапульта,

пілум, дві бутеролі мечів, деталь кріплення кольчуги Lorica Hamata, портупейна пряжка (Dechezleprêtre 2008, р. 100, pl. 5, 1, 2).

Дослідники комплексу республіканського озброєння Ла Батте відносять шпори до Латену D2 і відзначають знахідки таких у низці укріплень Центральної Європи, зокрема в Страдоніце й Старе-Градиско (Чехія). Шпори з Алезії та Женеве-Кафедрале (тип Knopfsprogen) М. По датував періодом між Латеном D2 і правлінням Августа. Дослідник також наголошує, що їх, безперечно, рано почали використовувати і контингенти римської кавалерії (ауксиларії), і їх супротивники — галли (Roux 2008, р. 388). Шпори трапляються в місцях бойових дій і, очевидно, належали обом таборам. У галлів вони побутовали за середнього та фінального Латену і, хоча не належали до категорії обов'язкового спорядження часу завоювань Цезаря, застосовувалися до цих подій у таборах іберської Нуманції та Caéres-el-Viejo. Бронзові шпори з Алезії та Женеве-Кафедрале, ймовірно, також пов'язані з подіями галльських воєн. Подібні до них зразки є також на пам'ятках Монт-Беврей (Бібракте), Varennes-sur-Seine, Bâle-Münsterhügel (Roux 2008, *ibid*). У Західній Європі поза Алезією, розкопки якої слабо документовані (Dechezleprêtre 2008, р. 99), шпори виявляють, головним чином, у похованнях серед інвентарю спорядження вершника, зокрема в могилах знаті в Бельгії. Високий соціальний статус похованих підтверджується знахідками бронзових оздоблених шпор з Goebblange-Nospelt і Esseyles-Nancy (Dechezleprêtre 2008, *ibid*.).

Вертаючись до шпор, знайдених на Гурзуфському Сідлі, наголосимо, що вироби з круглими отворами в дужках республіканського періоду відомі з пам'яток Нуманції, Caéres-el-Viejo (Bishop, Coulston 1983, fig. 32, 2—4). Шпорам цього часу прикметні невисокі плічка, натомість зразки середини I ст., як із Ход Хілла в Дорсеті (Manning 1985, р. 70, pl. 29, H26), мають видовжену форму з високими плічками, а отвори для кріплення найчастіше прямокутної форми. Шпорам із загнутими кінцями зі святилища на Гурзуфському Сідлі близькі знахідки з Британії (Корбрідж), Німеччини (Майнц) та Австрії (Зальцбург) (Manning 1985, р. 69, fig. 18, 1).

Знахідки латенських шпор на пам'ятках Центральної Європи поряд з предметами римського наступального та захисного озброєння пізньореспубліканського періоду й доби Августа дають підставу провести паралель з речовим комплексом зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло. Наголосимо, що основна

група предметів римського військового спорядження зі святилища за складом збігається з комплексом озброєння пізньореспубліканського періоду, доби пізнього Латену з оппідумів Алезія, Ліон, Тітлберг і Герговіє. Зокрема, в святилищі виявлено два археологічно цілі умбони (один посріблений) разом з деталями обкладки овальних щитів типу Скутум, а також 892 фрагменти й 380 ланок кольчуги Logica Namata дрібного плетіння, з них два фрагменти зі вставками з бронзових ланок (Новиченкова 2011, с. 271). Нині відомо шість умбонів ранніх овальних щитів типу Скутум: три фрагментовані республіканського часу походять з Ліона, Тітлберга та Герговії (Poux 2008, р. 345, pl. 31; р. 405, pl. 67), один — із Майнца — датується кінцем I ст. до н. е. (Connolly 1998, р. 231, fig. 6). Знахідки фрагментів кольчуги поганої збереженості Logica Namata пізньореспубліканського періоду відомі з оппідумів Вернон, Завист і Тітлберг (Viand 2008, р. 41), Haute-Marne (Dechezleprêtre 2008, р. 98, pl. 4, 3), Бібракте (Pernet, Poux, Teege 2008, р. 112, pl. 7, 71). Наводячи дані про знахідки кольчуги Logica Namata I ст. до н. е., зокрема з указаних пам'яток, дослідники наголошують на її кельтському походженні (Viand 2008, р. 41, pl. 7). В оппідумі Бібракте фрагмент кольчуги виявлено разом з латенськими шпорами, бронзовою та залізною, виконані одна в німецькій, інша в галльській традиціях (Pernet, Poux, Teege 2008, р. 104, pl. 11, 114, 115). Поодинокі знахідки фрагментів бронзової кольчуги виявлено в Ренієбласі біля Нуманції (Bishop, Coulston 1983, р. 19—20), у форті Лунт (Hobley 1969, р. 65), один фрагмент походить із Майнца.

Серед інших знахідок римського військового спорядження, спільних для римських пам'яток Центральної Європи того часу та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, вкажемо речі республіканського часу: болти катапульта, наконечники та втоки списів, пряжки Singulum, нащічники від римських шоломів, а також галльського шолома Agen/Port тип А (середина I ст. до н. е.), за Робінсоном (Robinson 1975, р. 42, pl. 91—94), або західнокельтського типу (Egg, Waurick 1990, S. 32, Abb. 25, 1), що має аналогії серед шоломів з Гуїбіаско (Тессін) і Алезії (Robinson 1975, р. 42; Egg, Waurick 1990, S. 32), масові знахідки деталей мечів Gladius Hispaniensis типу Майнц (оковки ножнів, бутеролі, гарди, затискачі) та предмети військового побуту (Новиченкова 1998, с. 59).

Римляни, беручи на озброєння найкраще у завойованих народів, з часом якісно вдо-

сконалювали запозичені зразки, покращуючи своє оснащення. М. Фужер зазначає, що кінська упряж, сідло та інші предмети військового спорядження римської кавалерії базувалися на галльській основі, яка, між тим, була запозичена переважно в кельтів Центральної Європи (Feugere 2002, р. 134). На початку Принципату внаслідок реформ Августа римська кавалерія перетворилася на стабільну уніфіковану силу армії з підрозділами ауксиларії (ala quingenaria, ala milliaria). Однак римські шпори I ст. зовні частково подібні до латенських попередниць. Зокрема, дослідники виділяють три основні типи шпор римської кавалерії — із загнутими кінцями, з отворами та з заклепками (кнопками) (Dixon, Southern 1997, р. 58). Різні типи шпор латенського та римського зразків виявлені в Майнці (Connolly 1998, р. 236, fig. 7, 8).

Наприкінці I тис. до н. е. внаслідок контактів з кельтським і римським світом шпори почали використовувати інші народи Європи — германці, балтські племена, носії пшеворської культури. На рубежі ер вони з'явилися на території Східної Європи (Перхавко 1978, с. 113). Історична ситуація, що склалася в Центральній і Східній Європі наприкінці III ст. до н. е. та була зумовлена експансією кельтів із заходу й сарматів з південного сходу, спричинила пересування племен басейнів Вісли та Дніпра. В результаті цих подій у Східній Європі виникли пшеворська, зарубинецька та поянешті-лукашівська культури (Максимов 1982, с. 25; Kazakevich 2010, р. 171). Латенізовані спільноти пшеворської культури окупували значні території нинішньої Польщі, а протягом останніх десятиліть I ст. до н. е. проникли у Верхнє Подністров'я, де вступили в контакти з даками (липицька культура) та бастарнами (поянешті-лукашівська культура). Останню культуру, поширену на території Молдови та Румунії, вважають пов'язаною зі змішаною етнічною групою германських, кельтських і гетських народів (Kazakevich 2010, р. 172). Із поховань вельбарської культури походять шпори передримського часу, створені під впливом скандинавських зразків, а з пшеворської культури такі, що, мабуть, походять з території балтів (Kontny, Natuniewicz-Sekula 2009, р. 153, fig. 1; 2010, s. 333, рис. 1—3); багато шпор трапилося в похованнях богачевської культури та групи Ольштин (Juga, Ots, Szymanski 2003, s. 205, pl. 3200—3206, 4216, 4230).

Поряд з іншими краями Східної Європи кельтська міграція торкнулася й території України (Казакевич 2008, с. 28—29). Найважливішим аспектом кельтського періоду на те-

риторії Західної України був вплив на металлообробку й гончарство носіїв тутешніх культур (Еременко 1997; Казакевич 2008, с. 76—77; Kazakevich 2010, р. 172). Від середини III ст. до н. е. культура Латену домінувала у верхів'ях Тиси, де з'явилися економічні, культурні та ремісничо-металургійні центри — «оппідум» Галіш біля Мукачєвого, Галіш-Ловачка (Kobal 1995/1996, Abb. 1—11; Казакевич 2008, с. 30—31), Ново Клинове (Котигорошко 2003, с. 31—38). Набори озброєння зі знахідками шпор походять з пам'яток Закарпаття Арданове I і II, Братове (Kobal 1997/1998, Taf. II, III, V). Ю. Кухаренко зазначав, що шпори та деталі кінської упряжі, що набули поширення на нашій території в перші століття нашої ери, вихідними формами мали латенські зразки (Кухаренко 1959, с. 42). Вказуючи на знахідки латенських шпор у Східній Європі, вчений навіть такі приклади з кельтського поховання в Арданове, поховання I ст. н. е. з Гринєва, випадкову знахідку з Пекарів та відзначив, що всі вони виготовлені з заліза (Кухаренко 1959, с. 38).

Від елліністичного часу розпочинається контакт кельтів з населенням Північного Причорномор'я. У грецьких джерелах згадуються кельтські найманці Мітрідата VI Євпатора в елліністичних царствах і на Боспорі в 63 р. до н. е. (App., Mithr., 111). Присутність їх у Пантікапеї та на прилеглих територіях підтверджується знахідками предметів озброєння та ювелірних виробів кінця Латену. В регіонах Верхнього Дністра та Середнього Дніпра відомі латенські скарби, поховання та численні окремі знахідки (Kazakevich 2010, р. 171).

Шпори з дугоподібними дужками зі святилища (рис. 2, 1) мають спільні риси зі знахідками I ст. до н. е. — I ст. н. е. з дакійських і зарубинецьких пам'яток (Хавлюк 1971, рис. 2, 6; Максимов 1982, табл. VI, 7; XXIII, 4; Котигорошко 1989, с. 184, рис. 3, 21). Зокрема, подібні шпори з відігнутими дужками походять з пам'яток зарубинецької культури — поселення Мар'янівка I ст. до н. е. — I ст. н. е. на Південному Бузі (Максимов 1982, табл. XXIII, 4), Чаплин II ст. до н. е. — II ст. н. е. на Верхньому Дніпрі (Перхавко 1978, с. 116, рис. 2, 8)¹. Спільними для пам'яток зарубинецької культури та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло є й знахідки воїнських («напівримських») фібул

¹ Разробці типології шпор на території Східної Європи присвячені роботи В.Б. Перхавко (Перхавко 1978), пшеворської культури — Я. Гінальського (Ginalski 1991).

I ст. до н. е. — рубежу ер (Новиченкова 2000, с. 157—158).

У Криму до 1980-х рр. була відома тільки одна шпора античного часу, а саме II — початку III ст. з поховання пізньоскіфського могильника Скелясте III (Богданова, Гущина, Лобода 1976, с. 143). Протягом останнього часу, крім шпори зі Скелястого III й чотирьох зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, тут знайдено ще дві: бронзова шпора I ст. до н. е. — рубежу ер у Бітакському некрополі (Пуздровський 2007, с. 72, рис. 43, 18) і залізна I ст. н. е. в Усть-Альмінському могильнику (там само, с. 140, рис. 96, 15). Остання має окремі спільні риси зі шпорами зі святилища. О.Є. Пуздровський вважає, що шпори типу знайденої в Усть-Альмі були запозичені сарматами під час їхнього походу в Центральну Європу (там само, с. 140).

Слід сказати, що святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло — специфічна пам'ятка. Хоча воно розміщене в Гірському Криму, тобто фактично ізольоване від зовнішнього світу, і на ньому безперервно провадилися обряди жертвоприношень, однак доволі чітко простежується кілька точкових хвиль надходження сюди груп імпорту з Центральної та Західної Європи, Малої Азії та Східного Середземномор'я. Основні групи довізних речей, які використовували як вотиви поряд з іншими, виготовленими в Північному Причорномор'ї та Криму, поділяють на шість хронологічних фаз: 1) IV — перша половина II ст. до н. е.; 2) друга половина II — початок I ст. до н. е.; 3) перша половина — середина I ст. до н. е.; 4) друга половина I ст. до н. е. (таких предметів особливо багато, зокрема останніх його десятиліть); 5) перша половина I ст. н. е., серед речей якої відзначено вироби, зокрема монети, 40-х рр.; 6) друга половина I ст. н. е. — рубіж I—II ст., коли помічається спад у діяльності святилища (Новиченкова 2002, с. 66, 134, 145).

Надходження латенського імпорту та римського військового спорядження припадало на 3—5 фази функціонування святилища, тобто починаючи від I ст. до н. е., коли більша частина Малої Азії була приєднана до Римської імперії (Новиченкова 2002, с. 33, 130, 146, рис. 65, 8—17). Помітне зростання імпорту у першій половині — середині I ст. до н. е. через участь населення Гірського Криму на боці Мітрідата VI Євпатора у воєнних діях проти римлян, що проходили на території Малої Азії (App., Mithr., 15, 67). До цього часу можна віднести республіканські денарії, деталі оваль-

ного щита типу Скутум, бронзовий нащичник шолому західнокельтського типу, деталі сигнума та декілька наконечників списів та ін. предметів військового спорядження.

За четвертої фази (друга половина I ст. до н. е.) до святилища надійшло найбільше предметів римського військового спорядження (Новиченкова 2002, с. 138, 140, 146, рис. 66) періоду кінця республіки, другого триумвірату та початку правління Октавіана Августа. Ця група знахідок пов'язана з драматичними подіями, які розгорнулися в Херсонесі та на Боспорі та про які повідомив Діон Касій (Cass. Dio., LIV, 24, 6), зокрема про те, що в цей час Боспор, який посилювався за Асандра, загрожував незалежності Херсонеса. Про прагнення Асандра підкорити південну частину Гірського Криму свідчить будівництво Кутлакської фортеці (Ланцов 1994, с. 183). Херсонес, намагаючись звільнитися від опіки Боспору, звертався за допомогою до Риму за Юлія Цезаря та Октавіана Августа. Допомога римлян Херсонесу ознаменувалася введенням херсонеської ери в 25 чи 24 р. до н. е. Водночас Рим надавав також допомогу Боспору, оскільки на Боспорське царство тиснули варвари, в першу чергу сармати, а також меоти й сінди. Відомо, що Рим забезпечував військо боспорян зброєю, а від часу правління Динамії регулярно надавав Боспору грошові субсидії. Про посилення військової небезпеки в другій половині I ст. до н. е. свідчить будівництво укріплень (Strabo, VII, 4, 6) на західних кордонах Боспорського царства і на Фанталівському півострові (Зубарь, Зинько 2006, с. 164—168, 176).

Інша значна група римських виробів зі святилища датується першою половиною I ст. н. е. (Новиченкова 2002, с. 139, 146, рис. 67), часом правління Аспурга, Мітрідата VIII і римсько-боспорської війни 45—49 рр. Із напису на постаменті статуї Аспурга (КБН, 40) відомо, що він підпорядкував собі скіфів і таврів, тобто Боспор заволодів більшою частиною Криму. Це становище, мабуть, зберігалось і в період правління його дружини Гіпеперії, а в подальшому — Мітрідата VIII (Dio. Cass., LXI, 12). Про події римсько-боспорської війни збереглася доволі детальна інформація, зокрема свідчення Тацита (Tac., Ann., XII, 15), який, з-поміж іншого, повідомляв про напад варварів на екіпаж римських військових кораблів, які зазнали аварії в землях таврів (Tac., Ann., XII, 17).

Про те, що в святилищі представлено самотній комплекс латенських і римських знахідок I ст. до н. е. — I ст. н. е., зокрема предметів

озброєння, свідчить низка знахідок, унікальних для Північного Причорномор'я, приміром деталі римських овальних щитів Скутум латенського типу, частини штандарта, фрагменти кольчуги Logica Namata, численні оковки піхов мечів Майнц доби Августа. Шпори зі святилища, які за способом виготовлення належать до латенських, також представляють окрему групу, не характерну для зон кельтського впливу на решті території України, як і більшість інших латенських знахідок із святилища, рідкісних або відсутніх на інших пам'ятках Північного Причорномор'я. У всіх випадках збігаються хронологічні межі латенського імпорту й римського військового спорядження та скляного посуду, що підтверджується монетами, тобто предмети надходили до святилища групами, одномоментно в певний час.

Зокрема, зважаючи на хронологію, латенські вироби були пожертвовані в святилище в 3—5 фазах надходження імпорту разом з предметами римського військового спорядження пізньореспубліканського та ранньоімператорського періодів. До першої групи латенського імпорту 1-ї половини — середини I ст. до н. е. належать фрагменти бронзового посуду з центрів Північної Італії, зокрема ручка ковшика типу Песчате, два бронзові гаки, бронзові та срібні підвіски з голівками качечки та лебедя, близькі за стилем зображення до пташиних голівок на ручках пізньолатенського металевого посуду першої половини I ст. до н. е., знайдених у святилищі, воїнські («напівримські») фібули, бронзовий фрагмент деталі латенської кінської упряжі². Серед знахідок другої групи 2-ї половини I ст. до н. е. — 1-ї половини I ст. н. е. — шпори й залізна бритва з витою ручкою та петелькою на кінці, яка має аналогії в кельтських старожитностях рубежу ер з території Молдови, Чехії та Північної Європи (Новиченкова 2002, с. 71, рис. 47, 1). Подібні латенські речі виявлені в Європі в жертвних комплексах разом з озброєнням (шоломами, щитами та іншими предметами). Ці вотивні комплекси, як правило, занурювали в річки та інші водойми, використовуючи останні як сво-

² Такого зразка предметам кінської упряжі присвячена одна з останніх публікацій О.В. Симоненка. Автор називає їх скобами, припускаючи, що вони могли слугувати налобниками (Симоненко 2012, с. 212—215). Спільно з іншими вченими В.О. Симоненко атрибував таку цілу деталь упряжі з Мар'ївки як латенський дугоподібний псалій і датував її кінцем II — першою половиною I ст. (Raev, Simonenko, Treister 1991, Fig. 23, 1; див. також: Новиченкова 2002, с. 92, рис. 65, 14).

ерідні святилища (Новиченкова 2002, с. 44, рис. 17, 8; 66, 23). Не випадково, мабуть, поєднання цих предметів спостерігається і в жертвоних дарах святилища на Гурзуфському Сідлі.

Таким чином, згідно зі стратиграфічними даними, надходження шпор до святилища хронологічно збігається з допровадженням сюди основних груп предметів римського військового спорядження пізньореспубліканського періоду та Другого триумвірату (40-і — 30-і рр. до н. е.) та початку доби Принципату — від правління Августа до Клавдія (27 р. до н. е. — перша половина I ст. н. е.).

Шпори виявлені в святилищі поряд з речами латенського імпорту, а також з однією з найраніших археологічно засвідчених груп предметів римського військового спорядження пізньореспубліканського періоду латенської основи (I ст. до н. е.) із центрів виготовлення Центральної та Західної Європи.

Шпори належать до предметів латенської групи і мають низку спільних рис зі шпорами

пшеворської, поянешті-лукашівської та зарубинецької культур. Але специфічний характер більшості латенських виробів зі святилища демонструє їх оригінальне виробництво. Винятком може бути одна зі шпор з витими плічками (рис. 2, 3), яка, на думку Б. Контни, може бути місцевого виробництва чи, скоріше, разовою місцевою імітацією. Надходження предметів не пов'язане з експансією кельтів на схід. Найвірогідніше, шпори надійшли до Гірського Криму, як і інші предмети другої групи пізнього Латена, разом з предметами римського військового спорядження та датуються загалом другою половиною I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. Зважаючи на застосування республіканською кавалерією латенських предметів озброєння та спорядження вершника, зокрема й шпор, знахідки зі святилища Гурзуфське Сідло можуть бути цінним свідченням воєнних акцій римлян у Північному Причорномор'ї та контактів населення Гірського Криму з Боспором і Римом.

- Богданова Н.А., Гущина И.И., Лобода И.И. Могильник Скалистое в Юго-Западном Крыму (I—III вв. н. э.) // СА. — 1976. — № 4. — С. 56—66.
- Еременко В.Е., Шукін М.Б. Кимвры, тевтоны, кельты и некоторые вопросы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992.
- Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ. — 2006. — XII.
- Казакевич Г. Відгомін карників: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV—I ст. до н. е. — К., 2008.
- Котигорошко В.Г. Ремесленное производство на дакийском городище Малая Копаня // СА. — 1989. — № 2. — С. 182—200.
- Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. — Ужгород, 2003.
- Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. — 1959. — № 1. — С. 31—51.
- Ланцов С.Б. Изучение Кутлакского укрепления в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования в Крыму. 1993 год. — Симферополь, 1994. — С. 180—183.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Новиченкова Н.Г. О контактах населения Горного Крыма с Боспором по материалам святилища у перевала Гурзуфское Седло // Боспорский сборник. — 1994. — IV. — С. 53—59.
- Новиченкова Н.Г. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 51—66.
- Новиченкова Н.Г. Фибулы из святилища у перевала Гурзуфское Седло // РА. — 2000. — № 1. — С. 153—166.
- Новиченкова Н.Г. Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. — Ялта, 2002.
- Новиченкова М.В. Римская кольчуга Logica Namata I в. до н. э. — I в. н. э. из ритуального комплекса святилища у перевала Гурзуфское Седло // БИ. — 2011. — XXV. — С. 271—297.
- Перхавко В.В. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // СА. — 1978. — № 3. — С. 113—126.
- Пуздоровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Симоненко А.В. О крестовидных и подковообразных «псалях» раннесарматского времени // Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гущиной. — М., 2012. — С. 208—216 (Тр. ГИМ. — 191).
- Хавлюк І.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — 4. — С. 85—92.
- Bishop M.C., Coulston J.C.N. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. — London, 1983.

- Connoly P.* Greece and Rome at War. — London, 1998.
- Dechezleprêtre T.* Présence de militaria sur quelques oppida de l'est de la Gaule // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 93—102.
- Dixon K., Southern P.* The Roman Cavalry. — London, 1997.
- Eichberg M.* Scutum. Die Entwicklung einer Italisch-Etruskischen Schildform von der Anfängen bis zur Zeit Caesars. — Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris, 1987.
- Egg M., Waurick G.* Antike Helme. — Mainz, 1990.
- Feugere M.* Weapons of the Romans. — Paris, 2002.
- Filip J.* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Bd. I. — Praha, 1966.
- Ginalski J.* Ostrogi kablakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // PA. — 1991. — 38. — S. 53—82.
- Hobley D.F.* Neronian-Vespasianic Military Site at «The Lunt», Baginton, Warwickshire // Transactions of the Birmingham Archaeological Society. — London, 1969. — 83. — P. 65—129.
- Horedt K.* Die Dakischen Silbertunde // Dacia. — 1973. — XVIII. — S. 127—168.
- Juga A., Ots M., Szymanski P.* Über die Vorteile der Bildung einer «didaktischen Kollektion». Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallin (Estland) // Antyk i Barbarzyncy. — Warszawa, 2003. — S. 205—243.
- Kazakevich D.* The Late La Tène Decorated Scabbard from the Upper Dniester Area: a Far Relative of the Gundestrup Cauldron? // Proceedings of the IV International Colloquium of Societas Celto-Slavica. — 2010. — P. 171—179.
- Kobal J.* Manche probleme der La Tène-kultur des oberen Theibgebietes (Karpatoukraine) // AAC. — 1995/1996. — XXIII. — S. 140—184.
- Kobal J.* A Przeworsk kultúrához tartozó harcosirok és fegyverletek a Kárpátalján // A Jósa András Múzeum Évkönyve. — 1997/1998. — XXXIX/XL. — P. 113—134.
- Kontny B., Natuniewicz-Sekula M.* A Spur from Myślęcín (?) as an Odd Piece in a Puzzle // Barbaricum. — 2009. — 8. — P. 153—160.
- Kontny B., Natuniewicz-Sekula M.* «Jeździec bez głowy» et alii, czyli znaleziska ostrog z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach // Terra Barbarica. — Łódź; Warszawa, 2010. — S. 333—345.
- Manning W.A.* Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum. — London, 1985.
- Meduna J.* The Oppidum of Stare Hradisco // The Celts. — Milano, 1991. — P. 546—547.
- Pernet L., Poux M., Teegen W.* Militaria gaulois et romains sur l'oppidum de Bibracte, Mont Beuvray (Nièvre) // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 103—139.
- Poux M.* L'empreinte du militaire tardo-républicain das les faciés mobiliers de La Tène finale // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 299—432.
- Raev B.A., Simonenko A.V., Treisier M.Yu.* Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // Jahrbuch des Romisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. — 1991. — S. 103—154.
- Robinson H.R.* The Armour of Imperial Rome. — London, 1975.
- Viand A.* Les fragments de cotte de mailles de Vernon. Armure souple veliocasse ou presence Romaine aux portes de l'oppidum? // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 33—46.

Надійшла 07.02.2013

М.В. Новиченкова

ШПОРЫ ИЗ СВАТИЛИЩА У ПЕРЕВАЛА ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО В ГОРНОМ КРЫМУ

Рассмотрены четыре железные шпоры античного времени из святилища у перевала Гурзуфское Седло, которые относятся к числу редких находок в Северном Причерноморье. Они имеют дугообразную форму с небольшим острым шипом. Две шпоры с загнутыми петлеобразно концами, одна — имеет окончания в виде круглых дужек с круглыми отверстиями, четвертая — с перевитыми плечиками и петлеобразными концами.

Характеристики шпор позволяют отнести их к числу латенских и датировать I в. до н. э. — I в. н. э. Данный тип латенских шпор отличается от находимых на территории Польши, Румынии и Западной Украины. Это позволяет предположить отдельный источник их поступления, не связанный с экспансией кельтов на восток. Вероятно, здесь следует говорить о морском пути поступления в Горный Крым предметов снаряжения всадника, возможно, вместе с другими латенскими и римскими вещами, найденными в святилище.

Шпоры из святилища у перевала Гурзуфское Седло и многие предметы римского военного снаряжения имеют аналогии в комплексах из Алезии и бывших римских военных лагерей на территории Франции, Великобритании, Австрии, Швейцарии и Германии. Наличие в святилище многочисленных предметов римского военного снаряжения середины I в. до н. э. — I в. н. э. позволяет связать шпоры с этой группой находок и считать их продукцией мастерских Центральной и Западной Европы. Учитывая применение республиканской кавалерией кельтских и

латенских предметов вооружения и снаряжения всадника, в том числе шпор, эти находки из святилища у перевала Гурзуфское Седло являются ценным свидетельством военных акций римлян в Северном Причерноморье и контактов населения Горного Крыма с Боспором и Римом на рубеже эр.

M.V. Novychenkova

SPURS FROM THE SANCTUARY AT GURZUF SADDLE PASS IN THE CRIMEAN MOUNTAINS

Discussed are the four iron spurs of Ancient Greek period from the sanctuary at Gurzuf Saddle Pass, which belong to the rare finds in the north coast of the Black Sea. They are arch-shaped with small sharp dowel. Two spurs' ends are curved in shape of loops, the end of one is in a shape of round brackets with two holes, and the fourth spur has weaved shoulders and loop-shaped ends.

The spurs' features allow the author to refer them to La Tène finds and to date them from the 1st c. BC to the 1st c. AD. This type of La Tène spurs differs from those found on the territory of Poland, Romania, and Western Ukraine. This fact enables the author to presume that they came from a separate source not related with the Celts' expansion to the East. Perhaps here we should speak of the shipping routs of delivery into the Crimean Mountains of horseman equipment elements, probably together with other La Tène and Roman products found at the sanctuary.

Spurs from the settlement near Gurzuf Saddle Pass and many other Roman munitions elements find their analogies in assemblages from Alesia and other Roman military camps on the territory of France, Great Britain, Austria, Switzerland, and Germany. Numerous finds of the 1st c. BC and the 1st c. AD Roman munitions elements allow the author to relate the spurs with the mentioned group of finds and consider them to be produced in Central and Western European centres. Considering that the Republican cavalry used Celtic and La Tène arms and horseman equipment, including spurs, these finds from the sanctuary at Gurzuf Saddle Pass appear to be valuable evidence of the Romans' military campaigns in the north coast of the Black Sea and of the contacts of the Crimean Mountains population with Bosphorus and Rome at the edge of the millennia.

Д.Н. Козак, М.С. Сергеева

КОСТОРИЗНІ МАЙСТЕРНІ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

Подано матеріали косторізної майстерні вельбарської культури, що була досліджена на поселенні біля с. Хрінники Рівненської обл. у 2012 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, вельбарська культура, косторізне виробництво, косторізна майстерня.

У процесі розкопок поселення вельбарської культури Шанків Яр біля с. Хрінники Рівненської обл. досліджено дві житлові споруди, які виявилися косторізними майстернями (рис. 1). В них виявлено сировину, півфабрикати, готові вироби, інструменти й відходи виробництва.

Одна з них (житло 121) виявлена в межах розкопу 1—24 на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні й розміщена неподалік берегової лінії (рис. 2). Висота берега тут найбільша й становить 12 м над рівнем води, відстань від основи берега до русла річки — 18 м. Вірогідно, такою ж вона була і в час функціонування об'єкта. Пляма від житла виділялася темно-

жовтим гумусом на тлі сіро-чорного передматерикового шару. Це була квадратна в плані споруда із заглибленою в материк долівкою, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 3,2 × 3,0 м, висота земляних стін 0,25 і 0,30 м від рівня долівки. В час функціонування об'єкта висота земляних стін, очевидно, була більшою, оскільки верхня частина заповнення була пошкоджена оранкою. Долівка житла була підмазана чорною землею та мала сліди витоптування по центру.

У трьох кутках житла (крім західного) розміщувалися ями діаметром 0,40—0,50 м і завглибшки 0,20—0,25 м від рівня долівки від потужних стовпів. Посередині південно-західної стіни була підвальна яма округлої в плані фор-